

Грітченко Тетяна

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри фахових
методик
та інноваційних технологій
у початковій школі
Уманський державний
педагогічний університет імені
Павла Тичини, Україна

Лоюк Оксана

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри фахових
методик
та інноваційних технологій
у початковій школі
Уманський державний
педагогічний університет імені
Павла Тичини, Україна

**СИСТЕМА ОВОЛОДІННЯ МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ТЕХНОЛОГІЄЮ ПЕДАГОГІЧНОГО
СПІЛКУВАННЯ**

У статті представлено систему оволодіння майбутніми вчителями початкової школи технологією педагогічного спілкування. Обґрунтована необхідність розробки зазначеної системи. Наведено опис поетапного оволодіння технологією педагогічного спілкування майбутніми вчителями початкової школи. Розкрито сутність діагностувального, інформаційно-орієнтувального, навчально-технологічного, підсумкового етапів процесу оволодіння майбутніми вчителями початкової школи технологією педагогічного спілкування. Схарактеризовано рівні оволодіння операціями педагогічного спілкування майбутніми педагогами.

Ключові слова: *майбутні вчителі початкової школи, технологія педагогічного спілкування, вміння педагогічного спілкування, рівні оволодіння операціями педагогічного спілкування, система оволодіння*

майбутніми вчителями початкової школи технологією педагогічного спілкування, молодші школярі, педагогічна практика, комплексне психолого-педагогічне завдання.

Гритченко Татяна

кандидат педагогических наук,
доцент, доцент кафедры
профессиональных методик
и инновационных технологий
в начальной школе

Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тычины, Україна

Люк Оксана

кандидат педагогических наук,
доцент кафедры
профессиональных методик
и инновационных технологий
в начальной школе

Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тычины, Україна

СИСТЕМА ОВЛАДЕНИЯ БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ТЕХНОЛОГИЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

В статье представлена система овладения будущими учителями начальной школы технологией педагогического общения. Обоснована необходимость разработки указанной системы. Приведено описание поэтапного овладения технологией педагогического общения будущими учителями начальной школы. Раскрыта сущность диагностического, информационно-ориентировочного, учебно-технологического, итогового этапов процесса овладения будущими учителями начальной школы технологией педагогического общения. Охарактеризованы уровни овладения операциями педагогического общения будущими педагогами.

Ключевые слова: будущие учителя начальной школы, технология педагогического общения, умения педагогического общения, уровни овладения операциями педагогического общения, система овладения будущими учителями начальной школы технологией педагогического общения, младшие школьники, педагогическая практика, комплексное психолого-педагогическое задание.

Tetyana Hritchenko

PhD in Pedagogy, Associate Professor of Professional Methods and Innovative Technologies in Primary School Chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

Oksana Loyuk

PhD in Pedagogy, Associate Professor of Professional Methods and Innovative Technologies in Primary School Chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

THE SYSTEM OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER'S MASTERING TECHNOLOGY OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION

The article presents the system of future primary school teachers mastering pedagogical communication technology. The necessity of development of the specified system has been substantiated. There is a description of the gradual mastery of pedagogical communication technology by future primary school teachers. The essence of the diagnostic, information-oriented, educational and technological and final stages of the process of students' pedagogical communication technology mastering has been revealed.

The levels of pedagogical communication operations mastery by future teachers have been characterized, in particular: reproductive, search-constructive and creative.

Examples of psychological and pedagogical tasks for students' internship have been given, which will help them to get additional information about the communicative structure of educational interaction (teaching through observation and analysis of the teacher's lesson; conducting rehearsal lessons or classes with students; organizing lessons, etc.).

An example of a lesson evaluation card is used to help students analyze: the teacher's behavior in a lesson, the students' actions, the lesson organization and the teaching effectiveness, the lesson's goals and results. As well as maps for evaluating the effectiveness of teacher-student communication, which includes such parameters as: opening a child to socializing, child's complicity in communication, "raising" the child in communication.

***Key words:** future primary school teachers, pedagogical communication technology, pedagogical communication skills, levels of pedagogical communication operations mastery, system of future primary school teachers mastering pedagogical communication technology, pedagogical practice, complex psychological and pedagogical task, junior pupils.*

Постановка проблеми. Серед великої кількості проблем, що серйозно хвилюють педагогічну громадськість і всіх, хто причетний до виховання і навчання підростаючого покоління, особливе місце займає проблема організації продуктивної взаємодії педагога зі школярами в освітньому процесі. Від того, як організовується ця взаємодія, багато в чому залежить результат праці вчителя – освіченість і вихованість молодого покоління нашої держави.

Розвиток суспільства значною мірою змінив і ускладнив роль педагога у сучасній школі. Вчитель тепер є не тільки джерелом інформації, а людиною, яка організовує і спрямовує навчально-виховний процес на розвиток особистості кожного учня. Забезпечення єдності навчального і виховного процесів логічно припускає підвищення загальної педагогічної

культури вчителя, його вміння організовувати взаємодію з дітьми, спілкуватися з ними і керувати їхньою діяльністю.

Педагогічне спілкування важливе для вчителів усіх ступенів, але для вчителя початкової школи це вміння набуває особливої значущості. Діяльність вчителя початкових класів суттєво відрізняється від роботи вчителя середньої та старшої ланок. Її особливості зумовлені контингентом учнів. Початкова школа – перша сходинка шкільної освіти. Діти під керівництвом учителя роблять перші кроки у навчанні, оволодівають знаннями, вміннями й навичками у навчальній діяльності. Відповідно, можна констатувати, що сучасному вчителю початкової школи пред'являються такі вимоги, як компетентність, фундаментальність освітньо-професійної підготовки, сформованість необхідних особистісних якостей, мобільність, для реалізації яких необхідні якісні зміни структури, змісту і організаційних форм всієї системи педагогічної освіти.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Актуальність проблеми педагогічного спілкування підтверджена психолого-педагогічними дослідженнями С. Батракової, Н. Бутенко, М. Васильєвої, Н. Волкової, І. Глазкової, В. Грехнева, В. Кан-Калика, О. Леонтєва, А. Маркової та ін.

Виходячи зі змісту досліджень, присвячених різним аспектам педагогічного спілкування, можемо констатувати той факт, що ця проблема привертала і привертає увагу філософів, соціологів, психологів, педагогів, філологів та інших фахівців і залишається досить актуальною й нині. Однак, вона вимагає подальшого дослідження, оскільки кожен новий щабель у розвитку суспільства вимагає іншого її осмислення і сучасних підходів до її вирішення.

Мета статті: схарактеризувати систему оволодіння майбутніми вчителями початкової школи технологією педагогічного спілкування.

Виклад основного матеріалу: Вивчивши навчальні програми з педагогіки і психології, проаналізувавши якість теоретичної підготовки

студентів до педагогічного спілкування, а також опрацювавши навчальні програми з педагогічної практики, ми дійшли висновку про необхідність дослідно-експериментальним шляхом визначити педагогічні умови, що сприяють підвищенню рівня теоретичної готовності студентів до педагогічного спілкування, вироблення у них адекватної самооцінки педагогічних умінь, підвищення ефективності педагогічного спілкування з учнями.

Вважаємо, що для здійснення підготовки майбутніх учителів початкової школи до особистісно орієнтованого педагогічного спілкування й успішної реалізації цих знань у професійній діяльності необхідні: теоретична готовність майбутніх учителів початкової школи до особистісно орієнтованого спілкування з учнями в різних ситуаціях навчально-виховного процесу школи; практична готовність здійснювати конкретні операції суб'єкт-суб'єктного педагогічного спілкування; особистісно орієнтована готовність студентів удосконалювати свої педагогічні вміння для організації взаємодії зі школярами.

Зупинимося на початкових поняттях: технологія навчання педагогічному спілкуванню і вміння педагогічного спілкування з метою визначення власних теоретичних позицій.

Під технологією навчання педагогічному спілкуванню ми розуміємо процес оволодіння студентами системою знань про способи і засоби педагогічного спілкування, а також уміння їх реалізації у практичній діяльності. Специфічна особливість педагогічної діяльності полягає в тому, що більшість професійних і особистісних якостей вчителя, його знання, професійна компетентність, різні аспекти його діяльності функціонують через його спілкування з учнями. Це означає, що практично всі педагогічні здібності ґрунтуються на умінні вчителя спілкуватися зі школярами.

У сучасній педагогічній науці немає єдності в трактуванні педагогічних умінь як структурного компоненту педагогічного спілкування.

Визначення ж суті педагогічних умінь, якими повинен оволодіти майбутній вчитель початкової школи, представляється важливим, оскільки показником майстерності в будь-якій професії є рівень оволодіння фахівцем професійними вміннями.

Як показав аналіз наукових джерел, дослідження проблеми педагогічних умінь не обмежується рамками якого-небудь єдиного підходу. У психолого-педагогічній літературі існує декілька класифікацій умінь педагогічного спілкування (В. Кан-Калик, О. Леонт'єв, А. Маркова та ін.). Так, О. Леонт'єв виокремлює вміння соціальної перцепції, вміння розуміти, а не тільки бачити учня, адекватно моделювати його особистість, його психічний стан визначати за зовнішніми ознаками, вміння «подавати себе» у спілкуванні з учнями, вміння оптимально будувати свою мову у психологічному плані, вміння мовного і немовного контакту тощо [8]. На думку В. Кан-Калика, найважливішими є: вміння спілкуватися на людях; вміння через правильно створену систему спілкування організувати сумісну з учнями творчу діяльність; вміння цілеспрямовано організовувати спілкування і управляти ним [7, с. 46].

А от А. Маркова, зазначає, що вчитель має володіти сукупністю: професійних умінь у спілкуванні (прийоми постановки широкого спектру комунікативних завдань і прийоми, які сприяють досягненню високих рівнів спілкування); професійних позицій і установок фахівця як суб'єкта рівноправного спілкування, а також особистісних особливостей, якостей фахівця педагогічний такт, емпатія, товариськість, володіння етикою тощо [9].

На підставі визначення технології навчання педагогічному спілкуванню і умінь педагогічного спілкування нами розроблена система оволодіння майбутніми вчителями початкової школи технологією педагогічного спілкування. Весь процес оволодіння технологією педагогічного спілкування ми умовно розділили на чотири етапи:

1) діагностувальний; 2) інформаційно-орієнтувальний; 3) навчально-технологічний; 4) підсумковий.

Поділ на такі етапи визначається логікою формування умінь педагогічного спілкування, яка припускає діагностику готовності до педагогічного спілкування і створення орієнтованої основи для подальшої підготовки студентів до спілкування з молодшими школярами; оволодіння необхідними знаннями з педагогічного спілкування в навчальних курсах педагогіки і психології; засвоєння комплексу операцій педагогічного спілкування на рівні розуміння і реалізації їх у практичній діяльності на педагогічній практиці; оволодіння технікою і технологією педагогічного спілкування на спеціальних заняттях; підведення підсумків процесу оволодіння студентами технологією педагогічного спілкування.

Діагностувальний етап оволодіння студентами технологією педагогічного спілкування обумовлений низкою причин: необхідністю врахування ступеня розвитку деяких психолого-педагогічних особливостей студентів, необхідних для реалізації педагогічного спілкування; необхідністю вибору методів навчання й організації навчально-пізнавальної діяльності студентів, адекватних рівню розвитку їхніх індивідуально-психологічних особливостей; визначення початкового рівня знань і вмінь із проблеми педагогічного спілкування.

Інформаційно-орієнтувальний етап оволодіння майбутніми учителями початкової школи технологією педагогічного спілкування має спрямованість на формування у студентів позитивної мотивації до процесу педагогічного спілкування з учнями. На цьому етапі студенти осмислюють і освоюють на теоретико-методологічному, практико-методичному і технологічному рівнях навчання сутність, структуру, закономірності педагогічного спілкування. Теоретичне осмислення суті, закономірностей і механізмів педагогічного спілкування відбувається у процесі вивчення розділів педагогіки і психології. На цьому етапі дослідження нами

розроблялася система спеціальних психолого-педагогічних завдань на педагогічну практику майбутніх учителів початкової школи. Таким чином, в умовах педагогічної практики відбувалася реалізація накопичених теоретичних і практичних знань і навичок, перша спроба педагогічних сил з формування умінь педагогічного спілкування. Спеціальні завдання, включені у програму педагогічної практики, дозволили кожному студентові реалізувати у власній практичній діяльності операції педагогічного спілкування, відрефлексувати здійснене спілкування з молодшими школярами, проаналізувати його спільно з керівником практики і однокурсниками.

Результатом проходження студентом інформаційно-орієнтувального етапу є вихід кожного студента на певний рівень оволодіння операціями педагогічного спілкування. Рівні оволодіння знаннями, вміннями і навичками нами визначені: репродуктивний, пошуково-конструктивний і творчий.

Репродуктивний рівень – відтворення студентом у реальному педагогічному процесі відомих йому операцій педагогічного спілкування, використання стереотипів учительської поведінки, наслідування, слабка орієнтація в ситуації спілкування.

Пошуково-конструктивний рівень – у цілому студент досить добре засвоїв зразки дій і намагається розумно їх пристосувати в реальній ситуації педагогічного спілкування. Це рівень учителя, який не має достатнього досвіду педагогічного спілкування, можливо, не розвинені педагогічні здібності, є в наявності такі особистісні якості, що заважають повноцінно спілкуватися, наприклад, боязкість, сором'язливість тощо.

Творчий рівень – відображає вміння студента гнучко застосовувати свої знання і вміння спілкування у практичній діяльності. Цей рівень характеризується умінням враховувати умови, обставини, ситуацію

конкретного педагогічного спілкування, рефлексувати її та «Я-образи» в ній, здійснювати відбір необхідних операцій педагогічного спілкування.

Навчально-технологічний етап починається із накопичення досвіду педагогічного спілкування з молодшими школярами в умовах літньої виробничої практики. Цінність цього виду педагогічної практики, на наш погляд, полягає в тому, що студент-практикант має реальну можливість побудувати ту чи ту модель педагогічного спілкування з дітьми, оцінити її переваги і недоліки, на власному досвіді відчувати дефіцит педагогічного знання і практичного вміння, що викличе прагнення його ліквідувати, підвищити рівень своєї педагогічної компетентності.

На цьому етапі студентам надається можливість удосконалювати свої знання і вміння в галузі педагогічного спілкування через участь у тренінгових заняттях, які поглиблюють знання студентів із проблеми педагогічного спілкування і удосконалюють їхні вміння в цій галузі. Цей етап припускає і самостійне професійне зростання студента через вивчення відповідної психолого-педагогічної літератури.

У зв'язку з тим, що тренінгові заняття майбутні вчителі початкової школи відвідують за вибором, то їх зможуть відвідати не всі студенти, тому ми вводимо ще один додатковий навчальний компонент у вигляді комплексного психолого-педагогічного завдання на виробничу практику студентів, яке допоможе їм отримати додаткову інформацію про комунікативну підструктуру навчально-виховної взаємодії. Це початкове завдання виконується студентами під контролем педагога у період адаптації до педагогічної діяльності на початковому етапі педагогічної практики. Навчальне завдання має на меті акцентувати увагу студентів на комунікативній підструктурі уроку. У зміст завдання входить: навчання через спостереження і аналіз уроку вчителя; проведення і аналіз пробних уроків або занять з учнями; організацію взаємовідвідувань уроків однокурсників з подальшим аналізом уроку; надання педагогічної і

психологічної допомоги студентів шляхом фронтальної перевірки його уроків педагогом-психологом і проведення індивідуального консультування. Наведемо приклад карти оцінки ефективності уроку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Карта оцінки ефективності уроку

Параметр оцінки	Рівень у балах		
	низький	середній	високий
I. Поведінка учителя на уроці			
1. Знання предмета і загальна ерудиція	1	2	3
2. Культура мовлення	1	2	3
3. Уміння володіти собою, самопрезентація	1	2	3
4. Дотримання педагогічного такту	1	2	3
5. Ефективність стилю спілкування	1	2	3
II. Дії учнів			
1. Рівень пізнавальної активності	1	2	3
2. Вияв пізнавальної цікавості	1	2	3
3. Ефективність форм роботи на уроці	1	2	3
4. Дисциплінованість, організованість	1	2	3
5. Оптимальність обсягу навчального матеріалу	1	2	3
IV. Організація уроку й ефективність викладання			
1. Відповідність частин уроку	1	2	3

2. Різноманітність методів і прийомів навчання	1	2	3
3. Використання наочних методів навчання	1	2	3
4. Різноманітність форм зворотного зв'язку	1	2	3
5. Рівень контролю за роботою учнів	1	2	3
6. Емоційна атмосфера уроку	1	2	3
7. Дотримання правил охорони праці і здоров'я, техніки безпеки	1	2	3
V. Цілі і результати проведеного уроку			
1. Конкретність, чіткість і лаконічність формулювання мети уроку	1	2	3
2. Реальність, доцільність, досяжність мети уроку	1	2	3
3. Рівень засвоєння ЗУН учнів (у відповідності з метою уроку).	1	2	3
4. Ступінь виховної дії уроку на учнів	1	2	3
5. Розвивальна дія уроку	1	2	3

Примітка. Ефективність уроку оцінюється сумою балів, виставлених експертом за всіма вказаними параметрами, і результат співвідноситься з балами дешифратора.

Дешифратор

Сума балів	Рівень ефективності
59 – 75	Високий (В)
42 – 58	Середній (С)
25 – 41	Низький (Н)

Результатом проходження студентом тренінгових занять і навчального завдання або тільки навчального завдання на педпрактику є повніше і осмислене оволодіння ним технологією педагогічного спілкування, підвищення рівня професійного зростання майбутнього вчителя.

Підсумковий етап характеризується оцінкою рівня оволодіння технологією педагогічного спілкування. Методом експертної оцінки є цілеспрямоване спостереження викладача за діями студента-практиканта у педагогічному процесі, аналіз здійсненої ним моделі педагогічного спілкування, визначення рівня оволодіння технологією педагогічного спілкування. Для зручності аналізу моделі спілкування і визначення рівня оволодіння технологією педагогічного спілкування, нами розроблена карта оцінки ефективності педагогічного спілкування вчителя з учнями, в яку введена раніше описана шкала рівнів: репродуктивного, пошуково-конструктивного, творчого (див. табл. 2).

Таблиця 2

Карта оцінки ефективності педагогічного спілкування вчителя з учнями

Параметр оцінки (функції і операції педагогічного спілкування)	Рівень в балах		
	репродуктивний	пошуково-конструктивний	творчий
<u>I. Відкриття дитини на спілкування</u>			
1. Вибір пластичної пози:			
а) зібраність, підтягнутість, активність;	1	2	3
б) захопленість, залучення учнів у роботу;	1	2	3
в) сприйняття учня як рівноправного партнера по спілкуванню.	1	2	3

2. Подача інформації:			
а) зняття фізичного бар'єру;	1	2	3
б) відсутність соціального бар'єру;	1	2	3
в) відсутність термінологічного бар'єру;	1	2	3
г) емоційна привабливість мови;	1	2	3
д) використання невербальних засобів спілкування.	1	2	3
3. Встановлення особистого контакту:			
а) домінування позитивно-орієнтовних вимог;	1	2	3
б) ввічливість вербальних звернень;	1	2	3
в) володіння прийомами візуального контакту;	1	2	3
г) наявність в учнів прагнення до тактильного контакту з учителем.	1	2	3
<u>II. Співучасть дитини у спілкуванні</u>			
1. Демонстрація прихильності:			
а) організація діалогічного типу спілкування;	1	2	3
б) домінування демократичних прийомів керівництва;	1	2	3
в) поважний тон спілкування;	1	2	3
г) позитивна соціально-психологічна позиція у спілкуванні.	1	2	3
2. Вияв цікавості:			
а) уміння чути учня;	1	2	3
б) уважне ставлення до думки дитини;	1	2	3

в) введення у спілкування особистісних аспектів як з боку вчителя так і з боку учня.	1	2	3
3. Надання допомоги:			
а) при помилці або утрудненні учня не виключається можливість самому учневі виправити недолік;	1	2	3
б) надання емоційної підтримки;	1	2	3
в) зняття страху, авансування успіху;	1	2	3
г) створення позитивної емоційно-психологічної атмосфери.	1	2	3
<u>III. «Підвищення» дитини у спілкуванні</u>			
1. Прийняття дитини як даності:			
а) урахування індивідуальних особливостей;	1	2	3
б) подолання негативних установок.	1	2	3
2. Обмін ролями або прохання про допомогу:			
а) урахування ступеня готовності класу до роботи;	1	2	3
б) урахування психологічного стану учнів;	1	2	3
в) корекція власної комунікативної поведінки.	1	2	3
3. Підтримка оптимістичного настрою:			
а) схвалення і підтримка ініціативи учнів;	1	2	3
б) схвалення самостійності;	1	2	3

в) демократична модальність звернень;	1	2	3
г) використання (при необхідності) позитивної підтримки;	1	2	3
д) прийняття допомоги від дитини.	1	2	3

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Аналіз результатів на основі експертної оцінки показує, що до кінця навчання у ЗВО лише третина випускників оволоділа технологією педагогічного спілкування на творчому рівні. Невисокі показники творчого рівня оволодіння студентами технологією педагогічного спілкування, на наш погляд, є істотним наслідком відсутності єдності у теоретичній і практичній підготовці майбутнього вчителя початкової школи до педагогічного спілкування. Необхідно створити систему підготовки, в якій передбачається поетапність, послідовність і наступність у теоретичному і практичному оволодінні студентами знаннями і вміннями спілкування з молодшими школярами. Практика показує, що створення такої системи можливе, якщо внести доповнення і незначні зміни до змісту безперервної педагогічної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батракова С. Н. Педагогическое общение как диалог в культуре. *Педагогіка*. 2002. № 4. С. 27–32.
2. Бутенко Н. Ю. Комунікативна майстерність викладача: навч. посібник. К. : КНЕУ, 2005. 336 с.
3. Васильєва М. П. Формування комунікативних умінь як компонента педагогічної культури майбутнього вчителя: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 1997. 23 с.
4. Волкова Н П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2006. 256 с.

5. Глазкова І. Я. Підготовка майбутнього вчителя до організації навчального діалогу в професійній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2004. 20 с.
6. Грехнев В. С. Культура педагогического общения. М. : Просвещение, 1990. 144 с.
7. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. М. : Педагогика, 1987. 190 с.
8. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. М. : Знание, 1979. 48 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма. М. : Просвещение, 1996. 306 с.

References

1. Batrakova S. N. Pedagogicheskoe obschenie kak dialog v kulture. Pedagogika. 2002. № 4. S. 27–32.
2. Butenko N. Yu. Komunikatyvna maisternist vykladacha : navch. posibnyk. K. : KNEU, 2005. 336 s.
3. Vasylieva M. P. Formuvannia komunikatyvnykh umin yak komponenta pedahohichnoi kultury maibutnoho vchytelia : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kharkiv, 1997. 23 s.
4. Volkova N. P. Profesiino-pedahohichna komunikatsiia : navch. posib. K. : VTS «Akademiiia», 2006. 256 s.
5. Hlazkova I. Ya. Pidhotovka maibutnoho vchytelia do orhanizatsii navchalnoho dialohu v profesiinii diialnosti : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Kharkiv, 2004. 20 s.
6. Grehnev V. S. Kultura pedagogicheskogo obscheniya. M. : Prosveschenie, 1990. 144 s.
7. Kan-Kalik V. A. Uchitelyu o pedagogicheskome obschenii. M. : Pedagogika, 1987. 190 s.
8. Leontev A. A. Pedagogicheskoe obschenie. M. : Znanie, 1979. 48 s.
9. Markova A. K. Psihologiya professionalizma. M. : Prosveschenie, 1996. 306 s.